

MATN KOMPONENTLARIDA PRESUPPOZITSIYA HODISASINING IFODALANISHI.

Nematova Malikaxon Zafarjon qizi

*Farg'ona Davlat universtiteti Lingvistika(O'zbek tili) yo'nalishi 2-bosqich
magistranti*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada pragmatika, pragmatik ma'no, presuppozitsiya haqidagi mulohazalar hamda ushbu ma'nolarning badiiy matndagi talqinlari xususida fikrlar bayon etilgan.*

Kalitso'zlar: *Matn, pragmatika, pragmatic ma'no, propozitsiya, presuppozitsiya, tagma'no.*

Barchamizga ma'lumki, tilning inson hayotida tutgan o'rnini beqiyos. Tilsiz insonlar bir-birlarini tushunish, voqelikni, dunyoni o'zlashtirish, o'zaro fikrlash qobiliyatiga ega bo'lmas edilar. Har qanday tilning markazida inson turadi. Shuning uchun ham biz tilni uni ro'yobga chiqarayotgan inson bilan birgalikda o'rganishimiz maqsadga muvofiqdir. Muloqot jarayonida kommunikantlarning umumiy bilish manbayiga ega bo'lishi bevosita ifodalangan axborotning so'zlovchilar uchun tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Kommunikativ maqsad pragmatik tahlilning asosiy tarkibiy qismidir. Maqsadning samarali yoki samarasiz natijasi esa so'zlovchining tildan foydalanish layoqati, mahoratiga bog'liqdir.

Pragmatikaning lug'aviy ma'nosi yunoncha «pragma» so'zidan tarjima qilinganda «ish harakat» ma'nosini bildiradi. Til o'zaro muloqotga kirishganda harakatda bo'ladi. Demak, pragmatika nutqiy muloqot jarayonida sodir bo'lgan holatlarni o'rganadi. Pragmatika nutqiy muloqot jarayonida ifodalangan yashirin mazmun ko'rinishlarini tadqiq etadi. Nutqiy ifodaning yashirin mazmuni o'zining quyidagi ko'rinishlariga ega: presuppozitsiya, tag ma'no va uning ko'rinishlari bo'lgan kinoya, piching, kesatiq va pragmatik to'siq.

Bugungi kunda matndagi gaplarning shakl tuzilishida bevosita ifodalanmaydigan, ammo uning semantik qurilishida ishtirok etadigan semantik elementlar tilshunoslar diqqatni o'ziga jalb qilib kelmoqda. Bu hodisalar bevosita nutq ishtirokchilari bilan bog'liq. Chunki har bir nutq ishtirokchisi o'z dunyoqarashi, saviyasidan kelib chiqib, muloqot jarayoniga kirishadi. Bu hodislarni badiiy matn misolida ko'rib chiqamiz. Lingvistikaga oid nazariy adabiyotlarda matn semantik tuzulishini murakkablashtiruvchi presuppozitsiya hodisasiga juda ko'plab

nazariy va amaliy ma'lumotlar berilgan. Presuppozitsiya pragmatikaning xususiy masalalaridan hisoblanadi. Presuppozitsiya bilan birgalikda tag ma'no ham matnning semantik tuzilishini murakkablashtiruvchi hodisadir. O'z navbatida tagma'no ham pragmatikaning o'rganish obyekti demakdir. Ushbu maqolada presuppozitsiya va tagma'no tushunchalarini badiiy matn misollari yordamida yoritib o'tamiz.

Presuppozitsiya gapning propozitsiyasini tahlil qilish orqali aniqlansa, tagma'no gapning subyekti bilan bog'liqlikda aniqlanadi. Muayyan gapning mazmuni propozitsiya orqali oydinlashadi. Propozitsiya esa ma'lum axborotni ifoda etuvchi hukm bo'lib, u o'sha vaziyatdagi axborot ko'rinishi haqidagi hukmdir. Presuppozitsiya o'sha vaziyatdagi mantiqiy hukm tahlili bilan aloqador avvalgi hukm-mazmundir.

Masalan, Bir muddat ayolga daraxt bolalaridan ham yaqinroqday tuyuldi.*

Ushbu jumla orqali ayolning farzandlari bemehr ekanligi haqidagi presuppozitsiyaga ega bo'lamiz.

Presuppozitsiyani biz istalgan matn semantik tuzilishining mantiqiy tahlili yordamida aniqlashimiz mumkin. Presuppozitsiya ma'lum matn ifodalayotgan propozitsiyaning to'g'ri tushunilishiga imkon beradigan so'zlovchilar o'rtasidagi «bilishning umumiy fondi», - «oldindan bilishning jami» sifatida belgilanadi.*

Tagma'no ham «bilishning umumiy fondi» asosida aniqlanadi, biroq u presuppozitsiya singari propozitsiya ta'sirida emas, balki so'zlashuvchilar tomonidan avval sodir etilgan harakat faoliyatga yoki kelgusida yuz berishi mumkin bo'lgan nomatniy ma'nolarga ishora qiladi.*

1. Myuller. E. Daraxt. Yoshlik. 2013.

2. Nurmonov A va boshq. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. - Toshkent, 1992.

3. Hakimov M. O'zbek pragmatolingvistikasi asoslari. - Toshkent, 2013.

So'zlovchi tomonidan bayon qilingan axborotning qaysi ko'rinishi yashirin shaklda berilishi so'zlovchi pozitsiyasi bilan bog'liq. Buni his qilish va ilg'ab olish esa tinglovchining individual ruhiy holatiga bog'liq.

Siz ham jirafa ekansiz-da. Keltirilgan misolda tagma'no ifodalangan bo'lib, og'zaki nutqdan, ya'ni dugonalarning do'stona suhbatlaridan olingan. Ushbu gapda jirafaning bo'yni uzun bo'lgani uchun yangilikni atrofida gilardan keyin eshitadi deya nisbat beriladi. Shuning uchun biror narsani hammadan keyin eshituvchi insonga nisbatan motiv qilib olingan.

Endi badiiy asarlardan olingan misollarni ham ko'rib o'tamiz.

Xo'sh qalay? – dedi Mirvali istehzo bilan. Bu tog'larning chumolisidan tortib chumchug'igacha sanoqli. Bitta begona kapalak uchib kelsa ham bilamiz.

(S.A. Jimjitlik 206-b)

Ushbu jumlada Mirvali qishlog'ida nima ishlar ro'y bersa hammasidan xabardorman deya kibrlanishi yashiringan. Ushbu misol o'z holicha ham propozitsiya ifodalaydi, matn tahlilidan mana shu mazmun oydinlashadi.

Bu gap og'ir tegirmon toshi bo'lib mulla Norqo'zini yanchib yubordi.

U, devor ustidagi qizga qarab, bo'g'iq tovush bilan:

- Sen gapirma! Senga kim qo'yibdi gapirishni?

Mavlonning o'g'lidan bir hovuch mayiz olganini ko'zim bilan ko'rganman!..

Hamma kulib yubordi. Tomdan kimdir qichqirdi:

Ha, bu kishining xotini mayiz yemagan! (A.Q. Mayiz yemagan xotin)

Ko`rinib turibdiki, bu misolda o`zining xotini aslida barcha axloqsizlikning uyasi bo`lgani holda o`zgalarga tuhmat qilayotgan mulla Norqo`ziga nisbatan:”- Ha, bu kishining xotini mayiz yemagan!” jumlasini orqali uning asl fojiasini ko`rsatib berilganini ko`rishimiz mumkin. Bunda presuppozitsiya quyidagicha:

Bu kishining xotini mayiz yemagan, lekin bundan-da yomonroq ishlarni qilgan.

Ba`zan esa so`zlovchi tomonidan ishora qilinayotgan tagma`no ichki matnning izohi sifatida oshkora berilishi ham mumkin.

- Hozir birga o`qigan dugonalarim kelishadi. Jonon o`tirish bo`ladi. Ichida ja... ofatijonlari bor!- Mahbuba dadasiga o`xshab qiyqirib kuldi. Uning bu hazilida ham o`ziga ishonch, ham “sizni hech kimga rashk qilmayman!” degan ma`no bor edi.

(O.Yoqubov. Diyonat 43-bet)

Badiiy asarlarda muallif nutqi orqali ham presuppozitsiya yashiringanini ko`ramiz.

Ushbu matn mantiqiy tahlil qilish orqali aniqlanadi.

Solih mahdum xasis, ta`magir, har holda sajiyasi e`tibori bilan uni yaxshilar qatoriga qo`yib bo`lmaydir. Va lekin tabiat xasis emas, tikandan gul, aridan bol yarataberatur.(A.Q.Mexrobdan chayon22-bet). Ushbu gapni mantiqiy tahlil qilamiz. Mana shu Solih mahdumday xasis, ochko`z insondan, Ra`noday go`zal (gul), aqilli (bol) qiz dunyoga kelganiga ishora qilinadi.

Quyidagi misolda esa kitobxon qanchalik ziyarak va e`tiborli bo`lsa, matnda yashiringan ijtimoiy voqelikni tez faxmlab oladi.

Dodxonning oppoq, uzun soqoli, tovushi titradi.

- Xo`p, lafzimdan qaytmayman, mana xotirjam bo`la qol: men hozir seni bir taloq qo`ydim, qaytib kelganingdan keyin uch taloqsan! Bor qumg`onni ko`tar!..

Unsin dodxodan yuzini berkitganicha chiqib ketdi.(A.Qahhor.Dahshat.6-bet)

Ushbu matnda yashiringan ijtimoiy voqelik “nomahram erkak oldida ayol kishining yuzini to`sishi bilan bog`liq harakati”dan iborat bo`lib, ijtimoiy kontekstni tashkil qiladi.

Demak, pragmatika-nutqiy muloqot jarayonida ifodalangan yashirin mazmun ko`rinishlarini tadqiq etadi. Nutqiy ifodaning yashirin mazmuni esa presuppozitsiya orqali ifodalanadi. Presuppozitsiya esa badiiy matnda ifodalangan mazmuni kitobxonga yanada kengroq, batafsilroq yoritib berishga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

- 1.I.A. Karimov. Yuksak manaviyat-yengilmas kuch.-Toshkent:Manaviyat,2008
- 2.Nurmonov A va boshq.O`zbek tilining mazmuniy sintaksisi.-Toshkent,1992.
- 3.Hakimov M. O`zbek pragmalingsistikasi asoslari.-Toshkent,2013.